

Mijn twee ontmoetingen met Primo Levi

Mes deux rencontres avec Primo Levi

My two encounters with Primo Levi

Daniela Amsallem

Traducteur : Anneleen Spiessens

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1511>

DOI : 10.4000/temoigner.1511

ISSN : 2506-6390

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 31 décembre 2014

Pagination : 119-127

ISBN : 978-2-84174-688-0

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Daniela Amsallem, « Mijn twee ontmoetingen met Primo Levi », *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 119 | 2014, Online op 01 janvier 2016, geraadpleegd op 10 décembre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1511> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/temoigner.1511>

Mijn twee ontmoetingen met Primo Levi

→ Daniela Amsallem,
Universiteit van Savoye

Ik ontmoette Primo Levi voor het eerst op 15 juli 1980. Ik was in Frankrijk begonnen aan een doctoraatsonderzoek over Joods-Italiaanse schrijvers en de Shoah. Het was dan ook vanzelfsprekend dat ik mij van meet af aan interesseerde voor het werk van Primo Levi: hij is een referentie in Italië voor alles wat met Jodenvervolg- en kampliteratuur te maken heeft. In Frankrijk werd Levi pas later erkend, na zijn tragische dood in 1987 en de publicatie van de tweede Franse vertaling van *Is dit een mens* in datzelfde jaar.

De man die de deur van het appartement op de Corso Re Umberto in Turijn opende, gaf een frêle indruk, maar hij had een indringende blik en een ontwapenende glimlach.

Tijdens ons gesprek, dat bijna twee uur duurde, was hij luchthartig en opgewekt. Hij antwoordde geduldig en bedachtzaam op mijn vragen, woog zijn woorden af en formuleerde zijn zinnen heel precies. Soms lachte hij, om een uitspraak kracht bij te zetten of om een zekere schroom te verbergen.

We spraken over *Is dit een mens* en speculeerden over het unieke van de tekst: waarin onderscheidt die zich van andere getuigenissen over de kampen? Opvallend zijn de rationele houding van de auteur, wars van pathos, en de afstandelijke toon van het boek. Ik vroeg Levi of dat een bewuste keuze was geweest, of hij meende dat getuigen zich niet mogen laten meeslepen door persoonlijke gevoelens. Hij antwoordde dat het gewoon in de lijn van zijn karakter lag. Hij had nooit veel heftige emoties gekend en de weinige die hij had ervaren, probeerde hij altijd te censureren, te onderdrukken, vooral wanneer hij schreef. Ik ben jaloers op u, vertrouwde ik hem toe, ik wou dat ik dat ook kon. Daarop antwoordde hij:

Maar... dat is niets om jaloers op te zijn. Ziet u... neen, het is echt niet iets om jaloers op te zijn. Het is niet eenvoudig voor mij om menselijke relaties op te bouwen. Want de ander verwacht altijd een bepaalde reactie, die er nooit komt. Het is moeilijk om er nu de voor- en nadelen van in te schatten. Ik heb natuurlijk nooit anders geweten [lacht], zelfs niet in Auschwitz. Hoewel ik daar diepe verantwoordiging heb gevoeld, haat zelfs... Ik herinner me een aantal momenten heel goed... momenten waarop ik iemand hartsgrondig heb gehaat, wanneer ik oog in oog stond met de man die mij sloeg, vernederde, verachtte. Maar zelfs in die momenten was dat niet mijn eerste reactie, ik bedoel maar... mijn eerste reactie was de reflectie. Ik heb bijvoorbeeld nooit gevochten, ook niet als kind, ik heb nooit iemand kunnen slaan. Toegegeven, ik was natuurlijk een heel schriel ventje [lacht].¹

(1) De integrale transcriptie van dit interview werd vertaald in het Frans en uitgegeven in *Primo Levi au miroir de son œuvre* (Amsallem 2001). Fragmenten uit het Italiaanse origineel verschenen in een speciaal nummer van het tijdschrift *Riga* (1997).

Mijn twee
ontmoetingen met
Primo Levi (vervolg)

We praatten over Elie Wiesel, Malamud en Schwarz-Bart, en over de zin van het lijden – dat was het onderwerp van een onderzoek dat ik op dat moment afrondde, en waarover ik graag zijn mening wilde kennen. Hij was bijzonder duidelijk:

Voor mij is het lijden *zinloos*: je moet het vermijden. Ik durf zelfs te stellen dat het de ultieme plicht is van de *niet-gelovige* mens in deze wereld om lijden te vermijden, bij anderen en bij zichzelf. Maar wanneer je eraan wordt overgeleverd, wanneer je het niet kan vermijden, dan raap je best al je moed bij elkaar, dan ‘omgord je best stevig je lenden’ (*cingersi i lombi di fortezza*)... [lacht], toch? En het weinige goeds dat er van lijden kan komen, probeer je er dan maar uit te halen. Het kan goed zijn om gewoon te weten wat lijden is, om jezelf te leren kennen en de mensen om je heen.

Dat is het joodse antwoord op de lijdensvraag, merkte ik op; christenen denken daar anders over. Hij benadrukte dat het juist een niet-gelovig standpunt is, een lekenmoraal. Maar het klopt, zo voegde hij eraan toe, dat er op dat vlak een groot verschil bestaat tussen het jodendom en het christendom.

Hij gaf het voorbeeld van het boek Job: ‘Job aanvaardt het lijden niet. Hij gaat zelfs zo ver... dat hij Gods bestaan loochent.’ De epiloog, daar waren we het beiden over eens, was pas later toegevoegd. ‘Het is een verbijsterende epiloog’, besloot Levi, want ‘Job heeft opeens tien andere kinderen, het zijn niet dezelfde als daarvoor’. Daarom heeft men het verhaal van Job vaak in verband gebracht met de slachtoffers van Auschwitz. Levi’s bloemlezing *La ricerca delle radici*, die een jaar later zou verschijnen, opende met het boek Job.

Ik stelde hem daarom een vraag die we terugvinden in het werk van Elie Wiesel: ‘Wat is de plaats van God in dit alles?’ Een beetje naïef voegde ik daaraan toe: ‘Wie is schuldig aan Auschwitz: de mens of God?’ Dit was zijn antwoord:

De mens natuurlijk! Maar daar betrapt u me op een [lacht]... wel, een tekortkoming. [...] Ik ben een ongelovige. Ik geloof niet in God, heb er nooit in geloofd, en nog minder na Auschwitz. Dat merk je in *Is dit een mens*, waar ik schrijf dat niemand nog het recht heeft om over ‘Voorzienigheid’ te spreken na Auschwitz. [...] Ik ben een niet-gelovige, dus voor mij is het wel heel makkelijk om op deze vraag te antwoorden.

God bestaat dus niet, besloot ik, ook niet vóór Auschwitz. Levi reageerde:

Nee, voor mij is dat eigenlijk een leeg begrip. Ik heb enorm veel respect voor gelovige mensen, ik benijd hen zelfs, maar ikzelf geloof niet. Aangezien God voor mij niet bestaat, meen ik dus dat Auschwitz volledig de fout is van de mens. Van *enkele* mensen, niet van alle mensen: het is juist om het zo te zeggen. Anders zijn we te... meedogenloos.

Ik kwam terug op het citaat uit Dantes ‘Zang van Ulysses’, waar Odysseus het verhaal van zijn schipbreuk afsluit met de woorden ‘*Come altrui piacque*’ (‘Zoals het een ander behaagde’, de Ander was God).

In *Is dit een mens* citeert Levi uit de *Divina Commedia* wanneer hij samen met zijn vriend Jean Samuel de ketel soep voor het kamp gaat ophalen. Plots krijgt hij een ingeving en probeert Odysseus' uitspraak uit te leggen aan Jean. Zijn woorden zouden immers hun aanwezigheid in Auschwitz verklaren. Ik vroeg Levi of er dan toch een goddelijk figuur in het verhaal was, die betekenis moest geven aan het geheel. Levi antwoordde resoluut:

Wat ik wilde zeggen, was toch een beetje anders – nee, niet een beetje, *heel* anders. Het zit zo... de betekenis van Auschwitz op dat moment – maar ik heb het niet uitgewerkt in het boek, en ik ben het er ook niet echt mee eens; ik heb het in het midden gelaten omdat ik het nergens heb uitgedacht en omdat ik ook niet helemaal zeker ben of het wel zo is – Auschwitz was dan de straf die de barbaren hadden opgelegd aan de Joden. De barbaren, dat waren de barbaarse Duitsers, de barbaarse nazi's. Ze straffen de Joden voor hun durf. Het was net zoals de schipbreuk van Odysseus: toen strafte een barbaarse God de mens voor zijn durf. Ik dacht in het bijzonder aan een vorm van Duits antisemitisme die was gericht tegen de intellectuele moed van de Joden: tegen Freud, Marx, Kafka, tegen alle vernieuwers zeg maar. Het was die vermetelheid die de kleinburgerlijke Duitsers stoorde, veel meer dan bloed of ras.

In zijn notities bij de Italiaanse schooluitgave en tijdens een televisie-interview zou Levi dat standpunt herhalen: Hitler had iedereen in Europa gestraft die het had gewaagd zich te verzetten tegen het nazisme. Tijdens ons gesprek vertelde hij nog dat hij het vers '*Come altrui piacque*' zo krachtig vond, zo beklemmend, omdat hij het gevoel kreeg dat hij als leek dankzij de poëzie toch een religieuze ervaring kon benaderen. Toen ik hem zes jaar later terugzag, formuleerde hij het nog anders. Hij durfde zich geen atheïst te noemen, zo zei hij, want hij ontkende het bestaan van God niet. Het was gewoon een vraag die hij zich niet stelde. Ter voorbereiding van zijn bar mitswa leefde hij een tijdje strikt volgens de religieuze regels, maar later ging zijn interesse in de wetenschap zwaarder wegen en verving de theorie van Darwin de wet van Mozes...

© Pierre Chaussat / Teatro Stabile in Turijn

– 1966. Tijdens een
theatervoorstelling van
Is dit een mens in Turijn.

Mijn twee
ontmoetingen met
Primo Levi (vervolg)

Levi heeft altijd benadrukt dat hij niet gelovig was, hoewel hij een erg grondige kennis had van de Bijbel en van de joodse tradities. Toen hij uitweidde over zijn houding tegenover het lijden, had hij het over ‘je lenden omgorden’. Die uitdrukking komt uit Spreuken 31:17. Je vindt hem in een lofzang op de moedige vrouw, die bij het begin van de sabbat gedeeltelijk door de man wordt voorgelezen aan zijn echtgenote (*Echet Chayil*). De spreuk wordt in de Hebreeuwse Bijbel gevolgd door het boek Job...

Levi had ook een grote literaire en klassieke bagage – herinneringen uit het lyceum, zei hij dan bescheiden. Ik wees op de vele referenties aan de *Divina Commedia* in zijn oeuvre, en vooral in *Is dit een mens*. Hij citeerde echter niet altijd bewust: soms vielen de verwijzingen hem pas twintig jaar later op, bij het nalezen van de vertalingen. Om de selectie in het kamp te beschrijven, gebruikte hij bijvoorbeeld de term ‘radeloze naakten’, opnieuw een beeld uit Dantes tekst waar ‘naakt en radeloos ’n volk [vloog] van schimmen, dat nooit op toversteen of schuilplaats hoopte’ (*De Hel*, zang XXIV).

Levi voegde er geamuseerd aan toe dat hij, als ‘rationeel en niet-gelovig mens’ (*io, umomo razionale e laico*) moest toegeven dat het schrijven ‘geen rationeel beroep was, of toch niet helemaal’. Al lachend zei hij: ‘Als je schrijft, werken ook de bovenburen mee. Dat is een... blamage voor de naarstige en zelfgenoegzame schrijver die beweert dat alles uit zijn eigen hoofd komt. Zo werkt het natuurlijk niet.’

Daarna boorden we een ernstiger onderwerp aan. We spraken over het schuldgevoel dat overlevenden van een drama vaak overvalt en dat men doorgaans

het ‘overlevingscomplex’ noemt. De Freudiaanse connotatie van de term ‘complex’ stoorde hem – Levi stond namelijk erg wantrouwig tegenover psychoanalytische interpretaties van de kampervaring. Hij citeerde Bruno Bettelheim in *The Informed Heart*, waarin de psycholoog de opsluiting in de kampen beschouwt als een regressie naar infantiel gedrag. Wat een ‘kille man’, besloot hij, die ‘professionele psychiater, die zielknijper’. Bovendien moest hij niet zomaar ‘zijn persoonlijke ervaring gaan veralgemenen’. Levi had echter niets tegen de vader van de psychoanalyse: tijdens een interview met Risa Sodi zou hij later stellen dat hij de werken van Freud had gelezen en bewonderde. In zijn ogen was Freud een groot schrijver, een groot dichter en een buitengewoon scherpzinnige geest. (Levi 1991b)

Het schuldgevoel van de overlevende is niet zozeer een ‘complex’, verduidelijkte

– Primo Levi in de Alpen,
zomer 1983.

© Silvio Ortona, coll. Ian Thomson

Levi, dan wel een vorm van 'lijden'. Het lijden wanneer je terugkeert, het lijden wanneer je 'veel vrienden hebt verloren, en je afvraagt: waarom zij en niet ik?'

Het is vooral moeilijk voor wie zijn of haar familie heeft verloren. Wanneer je familie sterft en jijzelf overleeft, vraag je je onwillekeurig af: 'Heb ik wel alles gedaan om hen te redden?' Ik ken veel mensen in die situatie. Een ver familielid van mij verloor zijn moeder, hij heeft daar lang onder geleden en lijdt er nog steeds onder, want in zijn hoofd maalt het voortdurend: 'Ik had misschien slimmer moeten zijn, of moediger, ik had het moeten zien aankomen.' Maar ik heb zelf geen naaste familie verloren, dus... ik geloof niet dat ik hetzelfde heb meegemaakt. Ja, wel met vrienden natuurlijk... Voor een aantal vrienden, een vrouw bijvoorbeeld naar wie ik verwijs in *Is dit een mens*, had ik misschien... meer kunnen doen. Maar ik zei het al, ik heb steeds de neiging om de zaken te rationaliseren en... [zucht] ja, ik had moeten... ik had *toen* de ervaring moeten hebben die ik nu heb.

Door dat lijden beschikt Levi wel, net als de Oude Zeeman van Coleridge, over een 'vreemd vermogen tot spreken' (*a strange power of speech*). Op het trouwfeest spreekt de Oude Zeeman een van de gasten aan en dringt hem zijn verhaal op: 'Hij dwong de gast om te luisteren naar zijn hekserijverhaal, terwijl die man daar helemaal geen zin in had. Ik herkende mezelf in de zeeman, zeker in die tijd. Zo voelde ik me ook toen ik *Is dit een mens* schreef: ik wil je mijn verhaal vertellen, ook al staat je hoofd er niet naar, ik wil je vertellen wat er is gebeurd, wat er *met mij* is gebeurd.' We waren het er wel over eens dat, in tegenstelling tot het personage van Coleridge, de overlevende van de kampen niets verkeerd had gedaan en dus ook geen boete moest doen.

Toch had Levi bij zijn terugkeer uit Auschwitz een groot publiek: alle gedeporteerden vreesden dat niemand naar hen zou luisteren bij hun thuiskomst, maar Levi hoefde zich daar geen zorgen over te maken. Die angst vinden we bijvoorbeeld terug bij Charlotte Delbo. Levi verwees naar haar boek *Aucun de nous ne reviendra*:

Iedereen droomde ervan. In mijn geval is die droom geen werkelijkheid geworden. Het was geen profetische droom. Hij lijkt immers in niets op mijn herinnering, de enorme verzameling aan verhalen die ik vertelde en opschreef. Ik heb daarin altijd, of toch bijna altijd, op interesse en zelfs solidariteit kunnen rekenen. [...] Mijn ervaring heb ik, zelfs in mijn boeken, met een groot publiek kunnen delen. Van *Is dit een mens* bestaat zelfs een schooluitgave... [...]

Ik heb veel inspanningen gedaan, ik ben naar een hele hoop scholen getrokken, en de jongeren zijn wel degelijk nieuwsgierig. Hun interesse verandert sterk met de jaren, vandaag is het eerder een... archeologische interesse. [...]

Twintig jaar geleden was het een concrete en persoonlijke interesse: 'Jij hebt geleden, jij hebt dit en dat meegemaakt.' De jongeren van vandaag zijn de kleinkinderen, niet meer de kinderen. Het zijn de kleinkinderen van de mensen uit mijn generatie. Ze hebben hun grootvader wel eens horen vertellen over de Tweede Wereldoorlog, maar dat is allemaal ver van hun bed. Ze zijn geïnteresseerd in dat verhaal op dezelfde manier als ze geïn-

Mijn twee
ontmoetingen met
Primo Levi (vervolg)

teresseerd zijn in een roman of een sprookje. Ze stellen zich er geen reële gebeurtenis, geen werkelijke ervaring bij voor. Ondertussen zijn we immers twee generaties verder.

Op het einde van ons gesprek vertelde hij me een anekdote die hij later in *De verdrinkenen en de geredden* (1991a) zou hernemen. Een jonge scholier, de piensterste van zijn klas, had aandachtig naar Primo Levi geluisterd toen die de school kwam bezoeken. Na het praatje had de leerling op het bord een plan getekend om uit het kamp te ontsnappen. Heel zelfzeker zei hij: 'Dan weet u het alvast voor de volgende keer!'

Hoe essentieel Levi het ook vond om zijn kennis door te geven aan de jeugd, die taak viel hem steeds zwaarder:

Je moet toegeven dat er sindsdien zoveel andere vreselijke dingen zijn gebeurd, naast de atoombom: in het Verre Oosten en in Zuid-Amerika, hoewel dat kwantitatief gezien minder zwaar is; in de Sovjetunie ook. Je kan niet – ik kan toch niet, als Auschwitz-overlevende gebrandmerkt met een tatoeage op mijn arm, ik vind niet dat ik het recht heb op exclusiviteit, ik kan niet zeggen: 'Wij alleen' – je kan dat niet maken, we mogen dat niet doen. [pauze] Jammer genoeg hebben veel vrienden van mij, die het ook hebben overleefd, de neiging om een soort van monopolie te claimen, om te zeggen: 'Wij zijn de enigen die mogen spreken.' Ik geloof niet dat dat juist is. We moeten zeggen: 'Wij ook', we moeten ook anderen aan het woord laten. En de jongeren vandaag voelen dat aan.

Dat 'grote, moeilijke lijden' mag uiteraard niet worden vergeten, maar het mag geen nieuwe vorm van lijden creëren, stelde Primo Levi. Hij verwees naar zijn kinderen, Lisa en Renzo, die onafhankelijk van elkaar hadden geweigerd om over zijn verleden te spreken en 'een vader in levende lijve' verkozen boven 'een overlevende of een getuige'.

Aan het einde van ons gesprek vroeg ik hem aan welk boek hij werkte, en wanneer het in de boekhandel zou liggen. Hij werd toen ernstig en was bijzonder terughoudend:

Dat gaat nog even duren. Ik ben begonnen met een erg ambitieus project, het wordt een terugblik op het Lager. Een reeks van essays over... wat mijn generatie heeft meegemaakt. Maar het werk gaat moeizaam, traag... om verschillende redenen, externe en interne – misschien meer interne dan externe. Ik twijfel of ik wel iets nieuws te vertellen heb, of ik wel dingen vertel die nog niet zijn neergeschreven, nog niet zijn verteld. Ik twijfel... of ik wel de juiste dingen vertel. Ik ben geen essayist... eigenlijk ik weet niet goed hoe ik het moet aanpakken. Ik kan me niet beperken tot... mijn eigen ervaringen; ik moet het ook hebben over de ervaringen van anderen en ik moet nog zoveel lezen. Dus ja, misschien... is het wel te hoog gegrepen, of misschien... ga ik het halverwege wel... moeten opgeven.

Hij had het over *De verdrinkenen en de geredden*, zijn spiritueel testament dat hij al in 1980 aan het opstellen was. Het was een 'subversief project', betoogt

© Alle rechten voorbehouden

– Belledonne-pas,
24 september 1983.

Philippe Mesnard, ‘een daad van verzet tegenover de herinnering en tegenover het oeuvre dat hij als getuige had opgebouwd sinds 1946’. Zijn schrijven, en ik citeer opnieuw Mesnard, ‘is een mengeling van rouw en melancholie. De depressie sleurt hem de diepte in, terwijl hij zich blijft optrekken aan de wil om te leven’ (Mesnard 2011, 558-559). Niemand beschreef ooit beter de persoonlijkheid van Primo Levi, de contradicties en de pijn, vooral op het moment dat hij aan *De verdronkenen en de geredden* schreef en het ‘labyrint van de menselijke ziel’ doorwroette – ‘inclusief zijn eigen ziel, want hij ontzag zichzelf niet’ (*Ibid.*, 554).

En inderdaad, toen ik Primo Levi een tweede keer ontmoette op 21 november 1986, merkte ik dat hij erg was veranderd. We zagen elkaar tijdens een belangrijk internationaal colloquium over deportatie (*Storia vissuta*) dat werd georganiseerd in Turijn door het Parlement van Piemonte en de ANED (Vereniging van voormalig gedeporteerden). Hermann Langbein en Georges Wellers kwamen een lezing geven. Toen ze klaar waren, was Levi opgestaan uit zijn stoel en had hen broederlijk omhelsd.

Hij was oud geworden, liep een beetje verloren tussen zijn vrienden en het publiek, de rug gekromd. De toehoorders waren voornamelijk jongeren die hem een staande ovatie hadden gegeven. Hij had een korte lezing gehouden, met een ernstige blik vol nederigheid. Hij had gewezen op het unieke karakter van de genocide die Hitler had uitgevoerd, en op de morele taak van de overlevenden om de herinnering door te geven aan de jongere generaties.²

(2) Zijn lezing ‘Alla nostra generazione...’ [Aan onze generatie] werd gepubliceerd in de Akten van het colloquium van 21 en 22 november 1986 in Turijn, *Storia vissuta* (1988).

Mijn twee
ontmoetingen met
Primo Levi (vervolg)

In de coulissen van het Palazzo Lascaris, waar het colloquium plaatsvond, was Levi zo vriendelijk mij te woord te staan en vragen te beantwoorden over zijn Joodse afkomst, zijn familiebanden, zijn relatie met de staat Israël. Maar de fonkeling in zijn ogen was verdwenen, en hij had ons gesprek na een tijdje onderbroken om weer naar de sprekers te gaan luisteren. Ik zou hem niet meer terugzien, en enkele maanden later hoorde ik op de Franse radio dat hij was gestorven.

Ik ben een van die mensen die weigeren om over 'zelfmoord' te spreken. Ik beschouw Levi's dood als een 'tragisch einde'. We kunnen immers niet uitsluiten dat het een ongeluk was. De Engelse dokter David Mendel, een vriend van Levi, wijst erop dat antidepressiva (die Levi in die periode nam) een lage bloeddruk en duizelingen kunnen veroorzaken. Die zaterdag 11 april, iets over tien in de ochtend, bracht de conciërge de post. Levi had haar met een glimlach bedankt. Toen ze terug in haar woning was, hoorde ze het doffe geluid van zijn val. Het zou kunnen dat Levi haar iets wilde zeggen, over de liftkooi is gaan hangen, onwel of duizelig is geworden, en naar beneden is gevallen (Mendel 1994, 8). In het Florentijnse tijdschrift *Belfagor* verscheen op 31 mei 1999 een artikel van Diego Gambetta, een Italiaans-Amerikaanse onderzoeker. Nadat hij de zaak volledig had uitgespit en alle plausibele interpretaties bestudeerd, besloot hij dat er geen bewijzen waren voor zelfmoord en dat daarom de hypothese van een ongeluk niet uitgesloten kon worden (Gambetta 1999). Dat is een voorzichtig standpunt, dat ik volledig deel. Naar mijn idee zou Levi, had hij een gelijkaardige situatie moeten beoordelen, ook niet voortvarend zijn geweest.

Ik wil afsluiten met een laatste passage uit ons gesprek van 1980. Ik vroeg hem of het de moeite was om verder te leven na Auschwitz:

Maar... ook hier... is het vreselijk om iets algemeen te moeten zeggen. Ik begrijp heel goed dat sommige mensen 'neen' hebben geantwoord op die vraag, dat sommige mensen hebben beslist dat ze liever niet meer wilden leven. Bij mij is het net omgekeerd, maar dat is geen echte keuze geweest... het is nooit een bewuste en rationele keuze. Het is niet zo dat je een plan uitdoktert, en dat je dan leeft volgens dat plan. [...]

Zo gaat dat niet. Bij mij was het dus omgekeerd. Weer vrij komen, dat betekende zoveel andere dingen voor mij: het was de vrijheid zelf, de ontdekking van het schrijven. Paradoxaal genoeg ontdekte ik dat ik een extreem pijnlijke maar kostbare ervaring meedroeg, die zou kunnen voortleven en opbrengen, zoals een vermogen, en die inderdaad blijft opbrengen, op een bepaalde manier. Dankzij die ervaring kan ik de wereld beter begrijpen en analyseren, en dat beschouw ik als iets positiefs. Op de een of andere manier kan het zelfs, hoe moet ik het zeggen... *goddeloos* lijken, maar als ik het kwaad van Auschwitz optel bij wat daarna kwam, als ik de mathematische som maak, dan is de uitkomst voor mij positief en niet negatief. [pauze] Je kan natuurlijk moeilijk hypothetisch denken: als ik niet in Auschwitz was geweest, hoe was het dan gelopen? Dat zal ik nooit weten, maar ik geloof toch dat ik dan vandaag een armer leven zou leiden.

Primo Levi antwoordde rationeel op de vraag of hij pessimistisch of optimistisch was: 'pessimistisch in mijn ideeën en optimistisch in mijn handelingen', zei

hij, en verwees daarmee naar de beroemde uitspraak van Gramsci waar een van zijn vrienden hem attent op had gemaakt: ‘pessimisme van het verstand en optimisme van de wil’ (Gramsci 1966, 182). Calvino herkende bij Voltaire eenzelfde ‘optimisme van de rede’ dat ‘gebaseerd is op een totaal en objectief pessimisme, op een concept van natuur en geschiedenis waarop nooit de heldere stralen vallen van een of andere Voorzienigheid, en dat zo de basis heeft gelegd voor een subjectief optimisme waarbij vertrouwen wordt gesteld in de overwinning van de menselijke rede’ (Calvino 1995, 30). ■

Vertaling: Anneleen Spiessens

BIBLIOGRAFIE

- Daniela Amsallem, ‘Conversazione con Daniela Amsallem’, *Riga* 13, 1997, 55-70.
- , *Primo Levi au miroir de son oeuvre. Le témoin, l'écrivain, le chimiste*, Lyon: Cosmogone, 2001.
- Italo Calvino, *Una pietra sopra. Discorsi di letteratura e società*, Milaan: Oscar Mondadori, 1995.
- Diego Gambetta, ‘Gli ultimi momenti di Primo Levi’, *Belfagor*, 54 (3), 31 mei 1999, 325-339.
- Antonio Gramsci, *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura (Quaderni del carcere 2)*, Turijn: Einaudi, 1966.
- Primo Levi, ‘Alla nostra generazione...’, in *Storia vissuta. Dal dovere di testimoniare alle testimonianze orali nell'insegnamento della storia della 2a guerra mondiale*, Milaan: Franco Angeli, 1988.
- , *De Verdronkenen en de geredden*, vertaald uit het Italiaans door Frida de Matteis-Vogels, Amsterdam: Meulenhoff, 1991a.
- , *Gesprekken*, met Fernando Camon, Germaine Greer, Tullio Regge en Philip Roth, Amsterdam: Meulenhoff, 1991b.
- David Mendel, ‘Requiem for a Quiet Man of Courage’, *The Sunday Telegraph*, 8 september 1994.
- Philippe Mesnard, *Primo Levi. Le passage d'un témoin*, Parijs: Fayard, 2011.